

DRIE-ENE GENADE

Drs. R.H. Kieskamp

DRIE-ENE GENADE

De plaats van de triniteitsleer bij de
behandeling van de vijf artikelen der
remonstranten op de synode van
Dordrecht, gehouden in 1618-1619

J/groen

Drie-ene genade

De plaats van de triniteitsleer bij de behandeling van de vijf artikelen
der remonstranten op de synode van Dordrecht, gehouden in 1618-1619
Drs. R.H. Kieskamp

ISBN 978 90 8897 3581

NUR 700

c-NUR 008

Opmaak binnenwerk: Buitenspel Ontwerp

Aan de uitgave van dit boek is bijgedragen door het Studiefonds van de Gereformeerde
Bond in de Protestantse Kerk in Nederland en door Stichting Zonneweelde.

© 2023 Groen, onderdeel van Jongbloed Christelijke Media – Leeuwarden
Alle rechten voorbehouden.

Uitgeverij Groen is onderdeel van Royal Jongbloed Publishing.

www.jongbloedmedia.nl

www.uitgeverijgroen.nl

Inhoud

Woord vooraf	9
1 • Algemene inleiding op het gehele onderzoek	13
1.a • Het veld van onderzoek.....	13
1.b • Relevantie van de triniteitsleer.....	15
1.c • Methode en bronnen.....	24
1.d • Opzet en overzicht van de inhoud.....	27
2 • De Triniteit bij de behandeling van het eerste artikel	31
<i>Het eerste artikel van de Remonstrantie (1610)</i>	31
2.1 • Triniteit en predestinatie bij remonstranten	31
2.1.a • Verkenning van de problematiek.....	31
2.1.b • Verkiezing en geloof: oorzaak en conditie.....	34
2.1.c • De Triniteit bij remonstranten volgens de Acta.....	41
A • Inzake de predestinatie: Christus fundament van de verkiezing.....	41
B • Inzake de heilshistorie en de heilsorde: God vindt de mens als gelovige..	52
2.1.d • Analyse en conclusie.....	57
2.2 • Triniteit en predestinatie bij contraremonstranten	65
2.2.a • Inleiding.....	65
2.2.b • De predestinatie als fontein bij de Synode volgens de Acta.....	69
2.2.c • De Triniteit bij de Synode volgens de Acta.....	75
Inleidende opmerkingen.....	75
Bij de heilshistorie en de heilsorde: God vindt de mens als zondaar.....	77
2.2.d • Analyse en conclusie.....	84

3 • De Triniteit bij de behandeling van het tweede artikel	89
<i>Het tweede artikel van de Remonstrantie</i>	89
3.1 • Triniteit en reikwijdte van het heil bij remonstranten	89
3.1.a • Inleiding	89
3.1.b • De strekking van artikel 2 volgens de Synode	93
3.1.c • Trinitarisch denken bij remonstranten volgens de Acta	100
De plaats van Christus in de verkiezing en de relatie tot de rechtvaardiging	100
De plaats van Christus in het verbond en heil als mogelijkheid	110
Verwerving en toe-eigening als werk van Christus en de Geest	118
3.1.d • Analyse en conclusie	127
3.2 • Triniteit en reikwijdte van het heil bij de Synode	143
3.2.a • Inleiding	143
3.2.b • Het heil van Christus is genoeg(zaam) voor allen	145
3.2.c • Trinitarisch denken bij de Synode volgens de Acta	152
Verkiezing, verbond en trinitarisch heil als werkelijkheid	153
3.2.d • Analyse en conclusie	164
4 • De Triniteit bij de behandeling van het derde/vierde artikel	181
<i>Het derde artikel van de Remonstrantie</i>	181
<i>Het vierde artikel van de Remonstrantie</i>	181
4.1 • Remonstrants mens- en Godsbeeld volgens de Acta	182
4.1.a • Inleiding	182
4.1.b • De mens kan God weerstaan	184
4.1.c • Gevolgen voor Gods trinitarisch heilshandelen	195
4.1.d • Analyse	219
A • De onwederstandelijkheid van de genade	203
B • De (on)vrije wil	210
4.1.e • Conclusie	219
4.2 • Mensbeeld en Godsbeeld bij de Synode	220
4.2.a • Inleiding	220
4.2.b • De mens kan God niet weerstaan	221
4.2.c • Gevolgen voor Gods trinitarisch heilshandelen	229
4.2.d • Analyse	238
4.2.e • Conclusie	246

5 • De Triniteit bij de behandeling van het vijfde artikel	249
<i>Het vijfde artikel van de Remonstrantie</i>	249
5.1 • De volharding en heilzekerheid volgens remonstranten	250
5.1.a • Inleiding	250
5.1.b • Geen volharding, behalve extraordinair: trinitarische achtergronden	252
5.1.c • Geen zekerheid, behalve via bijzondere openbaring: trinitarische achtergronden	261
5.1.d • Analyse	267
5.1.e • Conclusie	270
5.2 • De volharding en heilzekerheid volgens de Synode	271
5.2.a • Inleiding	271
5.2.b • Volharding als werk van God: trinitarische achtergronden	272
5.2.c • Zekerheid als werk van God: trinitarische achtergronden	284
5.2.d • Analyse en conclusie	294
6 • Eindconclusie	301
6.a • Inleiding	301
6.b • Eindconclusie betreffende het eerste artikel	305
6.c • Eindconclusie betreffende het tweede artikel	315
6.d • Eindconclusie betreffende het derde/vierde artikel	332
6.e • Eindconclusie betreffende het vijfde artikel	340
6.f • Samenvattende eindconclusie	350
Literatuurlijst	353

Woord vooraf

Dit is een boek van een type dat men slechts zelden aantreft: het is een wetenschappelijk proefschrift dat vrijwel voltooid was, maar door het heengaan van de auteur niet meer door hem tot een afronding gebracht kon worden. Alle hoofdstukken waren in conceptvorm reeds geschreven, en op een enkele uitzondering na ook meermalen bewerkt in reactie op feedback van ondergetekenden, toen de auteur eind april 2021 na een ziekbed op 85-jarige leeftijd kwam te overlijden. Vanaf zijn emeritaat als hervormd predikant in 2001 was ds. Roelof Kieskamp met niet aflatende ijver bezig geweest met het in kaart brengen van de wijze waarop tijdens de beroemde Synode van Dordrecht (1619-1619) de leer van de Drie-eenheid een rol had gespeeld bij de behandeling van de Remonstrantie. Zette men destijds alles op de kaart van de predestinatie, of werd ook nog aansluiting gezocht bij het trinitarisch belijden van de vroege kerk? En als de Triniteit ter sprake kwam, hoe gebeurde dat dan? Met bewonderenswaardige nauwgezetheid ploegde ds. Kieskamp de vele honderden pagina's van de Acta van de Synode door, op zoek naar antwoorden op deze vragen. De oogst van zijn inspanningen kan nu in deze studie gelukkig alsnog publiek gemaakt worden.

Het mag dan geen proefschrift geworden zijn, om de eer van een dissertatie of een doctorstitel was het Kieskamp ook niet te doen. Wel wilde hij graag breed in de kerk aandacht vragen voor wat hij tijdens zijn onderzoek had gevonden. Het zal de lezer die deze studie doorneemt al snel duidelijk worden dat Kieskamp zich sterk persoonlijk op zijn onderwerp betrokken wist, en dat niet alleen uit academische interesse. Kieskamp was er namelijk diep van overtuigd dat er een nadrukkelijk theologisch belang mee gemoeid was, ook voor de kerk van de 21^e eeuw, met het zicht krijgen op dat waar het de Dordtse Synode ten diepste om begonnen was, namelijk wat hij in deze studie regelmatig aanduidt als 'het genadekarakter van de genade'. Dat lijkt wellicht een tautologische uitdrukking,

maar is het niet. Niemand ontkent immers dat genade een belangrijk begrip is in de wereld van Bijbel, kerk en geloof. Maar dat is nog wat anders dan onderkennen wat goddelijke genade feitelijk inhoudt, en hoezeer in de theologie van alles op z'n kop gaat wanneer men dit daadwerkelijk serieus durft te nemen. Dan komt immers alles op de noemer van God te staan en hebben we ons geluk niet voor het minste of geringste aan onszelf te danken. Dat geldt eens te meer voor ons eeuwige geluk, zoals dat destijds in het geding op de Dordtse Synode centraal stond.

Ds. Kieskamp was door dit 'genadekarakter van de genade' gegrepen en laat het in de komende bladzijden niet alleen oplichten waar hij maar kan, maar maakt aan de hand van de Acta ook duidelijk waar hij dit in gevaar ziet komen, namelijk bij de remonstranten van destijds en bij hen die vandaag in hun voetspoor gaan. Hij vereenzelvigde zich zelfs zozeer met de contraremonstranten en hun zaak, dat hij de distantie en objectiviteit die een wetenschappelijk onderzoek kenmerken wel eens wat uit het oog kon verliezen. Maar wanneer we er als zijn begeleiders op wezen dat ook een hedendaagse remonstrant zijn historische analyses moest kunnen meemaken, liet hij zich eigenlijk altijd weer gezeggen en wijzigde hij zijn woordkeuze. Ook al waren we veruit zijn mindere in levenservaring, Kieskamp reageerde altijd uiterst begrip- en respectvol wanneer iets volgens ons toch nog weer iets anders geformuleerd of vormgegeven moest worden. Met name in het laatste hoofdstuk hebben we hem daarom wat meer de vrije hand gegeven om in eigen woorden te zeggen wat hij voor zijn heengaan zo graag nog wilde zeggen. Onze aantekeningen bij dat hoofdstuk konden immers ook niet meer door hem verwerkt worden. Ook in andere hoofdstukken, waarbij niet duidelijk was hoe Kieskamp had willen omgaan met onze feedback in tweede aanleg, zijn we terughoudend geweest met het alsnog doorvoeren van veranderingen. Voor zover we dat naar ons oordeel toch moesten doen, is het zoveel mogelijk in de geest en stijl van de auteur gebeurd.

Inhoudelijk vertrekt ds. Kieskamp in dit boek vanuit een originele en belangwekkende vraagstelling: in hoeverre speelde de triniteitsleer een rol in de kritische reacties van de contraremonstrantse Synodeafgevaardigden op de vijf artikelen van de Remonstrantie? Met name ging het Kieskamp daarbij om de zogeheten heilseconomische triniteit – dus niet om speculaties over hoe de Drie-eenheid 'in elkaar zit', maar om hoe God als Vader, Zoon en Heilige Geest op onderscheiden wijze in de concrete geschiedenis daadwerkelijk betrokken zijn bij onze redding uit zonde en kwaad. Nog weer specifiek vraagt Kieskamp

naar de rol die in dit verband aan Christus en de Geest wordt toegekend. Na een inleidend hoofdstuk, waarin hij de stukken op het bord zet, wijdt hij aan elk van de artikelen van de Remonstrantie c.q. van de Leerregels een hoofdstuk waarin hij minutieus nagaat op welke wijze het werk van Christus en de Geest rond de thematiek van dat betreffende artikel aan de orde gesteld werd. (Net als de Synode zelf voegt hij daarbij de artikelen 3 en 4 samen, omdat artikel 3 van de Remonstrantie ter Synode geen kritiek maar instemming opriep; alleen in samenhang met artikel 4 had men er vragen bij). De vertegenwoordigers van de verschillende kerkprovincies, de buitenlandse afgevaardigden, de Nederlandse professoren – allemaal komen ze aan het woord. En wie de auteur op zijn rondreis wil volgen, hem na wil rekenen of zich wat breder wil oriënteren op een bepaald citaat, kan dat tegenwoordig gemakkelijk van achter het eigen bureau doen via <http://www.kerkrecht.nl/node/1857>. Hij of zij zal dan ongetwijfeld niet alleen getroffen worden door allerlei theologische inzichten, maar ook door de prachtige taal waarin men destijds de dingen kon verwoorden.

Interessant zijn verder ook de beschouwingen waarin Kieskamp de lijnen vanuit 'Dordt' doortrekt naar de latere Nederlandse protestantse theologie, en daarbij soms ook aandacht besteedt aan het relevante werk van buitenlandse theologen (zoals Barth). In deze excursen laat hij fraai zien hoe de thema's waarover Dordt zich gebogen had de gemoederen bleven bezighouden – en ook hoeveel bijval de Dordtse beslissingen in de latere theologie zouden blijven krijgen. Je voelt als lezer daardoor nog beter aan, dat er daadwerkelijk iets op het spel stond en staat.

Tot nog toe kan het erop lijken dat in dit boek één grote lofzang op Dordt gezongen wordt. Toch is dat niet helemaal het geval. Weliswaar spat de liefde van de auteur voor de theologie van de Leerregels soms bijna van de bladzijden af, maar toch is hij niet geheel onkritisch (wat natuurlijk ook verwacht mag worden van iemand die zich op wetenschappelijk terrein wilde bekwamen). Soms, heel af en toe, merkt de oplettende lezer dan ook dat Kieskamp ook weleens een vraag heeft aan Dordt en aan de door hem zo bewonderde contraremonstranten. Die vraag stelt hij in alle bescheidenheid, met enorm veel respect voor datgene wat de Leerregels hem bieden – en ook bijna alsof hij bang is dat ze door deze of gene opgepakt zou kunnen worden om zich kritisch of zelfs laatdunkend van Dordt af te wenden. Dat moet te allen tijde voorkomen worden! Het luistert dus nauw en de gekozen bewoordingen zijn dan ook subtiel. Maar als je Kieskamp in het hart kijkt, blijkt hij het toch wel te betreuren dat men ter Synode zich niet

wat explicieter en krachtiger beroepen heeft op het vroegkerkelijk belijden ten aanzien van de Triniteit in plaats van te focussen op de predestinatieleer. Was een dergelijk beroep op de triniteitsleer – en dan specifiek op het Godzijn van de Zoon en de Geest en daarmee op het reddende karakter van hun heilswerk in de ‘uitvoering van de verkiezing’ – niet voldoende geweest om de zaak die ter discussie stond te beslissen? Dan had men niet de indruk gewekt primair met een nadere toespitsing van de leer te komen (al was die indruk feitelijk niet correct), maar eenvoudig aan het algemeen-kerkelijke dogma kunnen herinneren. Zou dat ook niet beter hebben aangesloten bij de wens van sommige contraremonstranten zelf, die zich liever op de rechtvaardigingsleer wilden richten dan op de predestinatie? Kieskamp plaatste zulke kanttekeningen in alle voorzichtigheid. Verder wilde hij niet gaan. Maar ze maken deze studie wel tot een spannende en leerzame theologische exercitie.

Als bezorgers van deze uitgave zijn we dankbaar hiermee alsnog de oogst van onze jarenlange samenwerking met ds. Kieskamp het licht te kunnen laten zien. Het spijt ons natuurlijk zeer dat het boek op een bepaalde manier een *Unvollendete* blijft – we weten niet hoe de finale tekst er uit had gezien, ook na het verhoopte passeren van het oordeel van een promotiecommissie (die soms ook nog wel wat noten op haar zang heeft). Maar juist dat zo’n extra slag nu niet meer nodig was, maakt het boek misschien ook wel authentieker. Om het met Genesis 27:22 te zeggen: de stem is overduidelijk Roelofs stem gebleven. Zijn these dat de contraremonstranten meer dan hun remonstrantse tegenstanders recht deden aan het dogma van de Triniteit, zal vermoedelijk wel enig debat oproepen. Maar ze geeft in elk geval uitdrukking aan Kieskamps eigen overtuiging aangaande de diepe verbondenheid van triniteitsleer en genadeleer – een ontdekking die hij ooit deed en die hem tot het eind van zijn leven krachtig tot dit onderzoek bleef motiveren. We dragen deze uitgave dan ook graag op aan zijn weduwe Tona, zijn kinderen en verdere nabestaanden. Dat Kieskamps gedachtenis ook via deze van zo veel noeste arbeid getuigende studie voor velen tot zegen mag zijn.

Dr. Gijsbert van den Brink

Dr. Aza Goudriaan

1

Algemene inleiding op het gehele onderzoek

1.a • Het veld van het onderzoek

De focus van deze studie ligt bij de kwestie óf en op welke wijze de Triniteit een plaats heeft gehad toen op de Synode te Dordrecht in 1618-1619 de vijf artikelen, zoals de remonstranten die hadden opgesteld, werden besproken. Het gaat om de vraag hoe het werk van God de Vader, het werk van God de Zoon en het werk van God de Heilige Geest, ter Synode aan de orde is gesteld. Dit heeft als achtergrond het gegeven dat het de Synode met name ging om het genadekarakter van de genade, namelijk óf de zonde de mens zo totaal heeft aangetast dat hij niet in staat is om zelf nog enige bijdrage te kunnen leveren aan eigen zaligheid, óf dat ondanks ontwrichting door de zonde deze bijdrage toch mogelijk is. Is het God alleen die mensen zalig maakt, óf dienen mensen daar zelf ook (iets) aan bij te dragen? De eerste opvatting werd voorgestaan door de contraremonstranten, de tweede door de remonstranten. Ter Synode heeft hierbij de predestinatie, ofwel voorbestemming en specifiek de uitverkiezing als onderdeel ervan, een centrale plaats ingenomen.¹ Heeft God in zijn besluitvorming alles zo bepaald dat zijn heilshandelen geheel volgens zijn eigen plan uitgevoerd wordt, óf kan de mens door zijn inbreng beslissende invloed uitoefenen in het al dan niet zalig worden?

1. D.W. Sinnema, C. Moser en H. Selderhuis, 'Introduction', in: D.W. Sinnema, C. Moser and H. Selderhuis (eds.), *Acta et Documenta Synodi Nationalis Dordrechtanae (1618-1619). Early Sessions of the Synod of Dordt*, Vol. 2.2 (Göttingen, 2018) XXI, XXIV. J.N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse Belijdenisgeschriften in authentieke teksten met inleiding en tekstvergelijking* (Amsterdam, 1976) 279.

Het gaat dus om het genadekarakter van de genade, waarbij we ons in dit onderzoek speciaal richten op de vraag of de Synode dit karakter van het heil theologisch enkel trachtte te borgen via de predestinatieleer, of ook (mede) via de triniteitsleer. We merken reeds nu op dat remonstranten (zoals *Episcopus*), die de Triniteit wel belijden, reeds spoedig na *Arminius* – en dat in overeenstemming met de socinianen – beweerden dat het ‘mysterie van de Triniteit’ geen fundamenteel geloofsartikel was.² Gelet op het feit dat we specifiek willen onderzoeken welke plaats de Synode gaf aan de triniteitsleer, heeft historisch gezien het debat met de remonstranten te *Dordt* dus ook een element van debat met de antitrinitarische socinianen.

De leer van de uitverkiezing en die van de Triniteit zijn nauw op elkaar betrokken. Het is veelzeggend dat *Van Ruler* het dogma van de verkiezing (en de verwerping) ‘de keerzijde en het complement’ noemt van het dogma van de Triniteit.³ Hij noemt de predestinatieleer dan ook minstens zo belangrijk als de leer van de Triniteit.⁴ Naar aanleiding van het ‘nee’ van *Miskotte* tegen de idee van de correlatie tussen God en mens, dat als diepste achtergrond de belijdenis van Gods menswording in Christus heeft, stelt *Den Hertog* dat ‘de predestinatie als toespitsing van de triniteit, de uiterst geconcentreerde verkondiging is van Gods soevereine handelen, waarin Hij uit pure genade zondaars met zich verzoent en hen vernieuwt’.⁵ Ook *Noordmans* wijst op de sterke relatie die er is tussen predestinatie en Triniteit. Hij noemt de predestinatie ‘de keerzijde van de Triniteit’ en als zodanig ‘de grond der openbaring’.⁶ De leer van de predestinatie is dus geen vreemd of nieuw element, maar de uiterste toespitsing en diepste grond van wat de kerk in haar trinitarisch belijden altijd al geleerd heeft. Deze studie wil ondertussen niet onderzoeken hoe de uitverkiezing ter Synode heeft gefunctioneerd – al zal het uiteraard wel ter sprake komen – doch, zoals we reeds zagen, welke plaats de Triniteit er heeft gehad. Weliswaar is de uitverkie-

-
2. R.A. Muller, *Post-Reformation Reformed Dogmatics*, Volume 4 (Grand Rapids, 2003) 108.
 3. A.A. van Ruler, ‘Perspectieven voor de gereformeerde theologie’, in: A.A. van Ruler, *Theologisch Werk*, deel 2 (Nijkerk, 1971) 89.
 4. A.A. Van Ruler, *Gestaltwerdung Christi in der Welt* (Neukirchen, 1956) 43.
 5. G.C. den Hertog, ‘Geding over de vervulling van de wet’, in: W. Dekker, G.C. den Hertog en T. de Reus (red.), *Het tegoed van K.H. Miskotte* (Zoetermeer, 2006) 88, 89.
 6. O. Noordmans, *Herscheping. Beknopte dogmatische handleiding voor godsdienstige toespraken en besprekingen* (Amsterdam, 1956) 67.

zing ‘van eeuwigheid’ zelf ook geheel trinitarisch bepaald, maar dit onderzoek wil alle accent leggen op de zogenaamde heilseconomische Triniteit. Dat is het werk van God tot onze zaligheid in heilshistorische en in heilsordelijke zin, ofwel het christologisch en pneumatologisch bepaalde werk van God in Christus en door de Geest verricht in de tijd. Het gaat dan om realisering ofwel uitvoering van Gods eeuwige verkiezing in Christus en daarin om het doen delen in Gods genade door de Heilige Geest. De Synode heeft het genadekarakter van de genade met name willen borgen door te stellen dat alles vastligt in God en zijn verkiezingsbesluiten. De vraag is of de Synode het ook heeft willen borgen en heeft geborgd door te accentueren dat enkel God ons kan verlossen in Christus en door het werk van de Heilige Geest. Dit mede gelet op het feit dat de strijd in de vroege kerk om het Godzijn van Christus en van de Geest als centraal gegeven had dat enkel God kan verlossen.

Dit brengt ons tot de volgende onderzoeksvraag:

‘Welke rol speelde de triniteitsleer tijdens de behandeling van de vijf artikelen der remonstranten op de Synode van *Dordrecht* in haar poging het genadekarakter van het heil theologisch te borgen?’

Deze vraagstelling willen we in deze studie dus speciaal onderzoeken op basis van de officiële synodale *Acta*.

1.b • Relevantie van de triniteitsleer

Voordat we starten met ons onderzoek, willen we echter, om het goede verstaan en het juiste begrip te bevorderen, eveneens ook tot verheldering van het bovenstaande, een korte uiteenzetting geven van hoofdmomenten uit de leer van de Triniteit.

In deze leer wordt er onderscheid gemaakt tussen de zogenaamde immanente Triniteit en de economische Triniteit. De immanente Triniteit wordt verstaan als het samenzijn van God de Vader, God de Zoon en God de Heilige Geest van eeuwigheid in Zichzelf. Hij is de eeuwige en de ene God. Onder de economische Triniteit verstaan we het samenzijn van God waarin de Vader, de Zoon en de Heilige Geest gericht zijn op handelen in de tijd en waarbij ze naar buiten